

Pjalter og parykker

Den 7. december 1708 var fem af den enevældige konges mest betroede folk på vej gennem København. De fornemme herrer skilte sig ud fra byens jævne befolkning med deres store parykker og kostbare klæder. Det var helt bevidst, for fine klæder var ikke kun et bevis for, at man havde penge, men også at man var højt placeret i samfundshierarkiet. Kongen havde nemlig bestemt, at det kun var folk af høj stand og rang, der måtte bryste sig med de mest ekstravagante statussymboler, og status og et standsmæssigt ydre betød alt for dem, der ville være noget stort. Klæder skabte folk, men det omvendte var også tilfældet.

En del københavnske rigmænd måtte med bitterhed erkende, at det ikke var rigdom alene, der gav én ret til at maje sig fornemt ud. Men det var nu en ærgrelse, som kun de færreste københavnere mærkede. For de fleste, ikke mindst byens store underklasse af fattige arbejdere, soldater og gadehandlere, handlede hverdagen overhovedet ikke om silke og brokade. Klæder var først og fremmest noget, der skulle holde én varm. Noget, man var glad for overhovedet at eje. Ikke mindst her i december, hvor vinteren allerede havde et koldt greb om byen. Klæder, mad og husly – simpel overlevelse. Det var den daglige bekymring for byens mange fattige. Gaderne vrimlede med stakler, der til forskel fra

Johan Georg von Holstein (1662-1730) iført paryk, ordener og kostbare klæder. Som del af kongens inderkreds af adelige embedsmænd var han ikke kun fattigdirektør. I 1706 blev han fx hofmester for den lille kronprins Christian. Kobberstik fra ca. 1730-1747.

|| Statens Museum for Kunst/open.smk.dk/public domain

de fine folk kunne kendes på deres slidte pjalter, og nogle af dem – tiggerne – var desuden kendetegnet ved deres særlige adfærd. De sad på gadehjørner og i kælderhalse og rakte med bedende øjne deres beskidte hænder frem. Andre gik fra hus til hus med hatten i hånden, hvor de bukkede, skrabadede og bønfuldt beboerne om en skilling. Atter andre forfulgte nærmest folk gennem gaderne, indtil de – måske mest for at blive deres *stalker* kvit – gav dem en mønt.

Tiggerne var en broget flok – kvinder og mænd, børn og gamle, raske og svage med vidt forskellige skæbner og grunde til at betle. Man mødte dem overalt, og der er ingen tvivl om, at vores fornemme herrer passerede snesevis af dem på deres færd gennem byen denne råkolde decemberdag i 1708. Betlerne så sikkert lige dele måbende og sultent efter de udsøgt dekorerede kareter eller bærestole, der transportererede de fem mænd sikkert gennem

Gaver til kirken og de fattige var to sider af samme sag. På denne almissetavle fra Sankt Peders Kirke i Næstved opfordrede man i 1633 byens borgere til at give til både kirken og tiggeren. Til gengæld "velsigner Gud dit daglige brød".

|| Jens Olsen/Museum Sydøstdanmark

byens stinkende, svinske gader. Måske ænsede de rendestensmenneskene nede i sølet. Det var nemlig lige præcis *dem*, det hele handlede om.

De fem fine herrer var alle på vej til den skumle, fængselsagtige institution Børnehuset helt ude på Christianshavn. Ikke umiddelbart et sted for disse honoratiores, for Børnehuset fungerede som tvangsarbejdsanstalt for nogle af samfundets værste udskud. Ikke desto mindre var det her, de skulle mødes. Det havde kongen befalet. Lidt over en måned forinden havde Frederik 4. (1671-1730) udpeget de fem, nemlig hofmester Johan Georg von Holstein, biskop Henrik Bornemann (1646-1710), kongelig konfessionarius Peder Jespersen (1647-1714), ceremonimester og ordenssekretær Vincents Lerche (1666-1742) samt assessor og sekretær i Danske Kancelli Niels Slange (1656-1737). De var de nye direktører for Fattigvæsenet i Danmark,

dvs. landets socialforsorg. I dag ville vi nok sige Socialstyrelsen. Kongen havde præciseret, at det noble selskab skulle mødes en gang om måneden på Børnehuset. Som sagt så gjort. Man sagde ikke en enevældig konge imod.

Direktørerne var sat i spidsen for et kæmpe prestigeprojekt. Knap to måneder forinden havde regeringen udstedt en ambitiøs lov, der forbød tiggeri i hele Danmark og samtidig lovede, at alle såkaldt "værdige fattige" i stedet ville blive forsørget af det offentlige. Nu var det op til direktørerne at iværksætte denne socialreform.

Kongen og hans mænd havde allerede gjort sig en del tanker om, hvordan arbejdet skulle gribes an. Det kunne direktørerne læse i loven samt i den udførlige instruks, de havde modtaget i forbindelse med deres udnævnelse. For det første skulle de sikre, at gamle, syge og nedslidte fattige samt faderløse eller umyndige børn fik hjælp. De syge skulle have "kur og opvartning", de gamle forsørgelse, og børnene pleje. De sidste skulle også vænnes til arbejde, så de kunne blive håndværkere eller få andet ærligt arbejde, når de var gamle nok til at klare sig selv. Det blev understreget, at de fattige skulle hjælpes, uanset om der var plads til dem i fattighusene eller ej. På den måde skulle direktørerne sikre, at de ikke tiggede. Men ikke nok med det: Ifølge loven og instruksens skulle direktørerne også sørge for, at "stærke og lade betlere, liderlige kvindfolk, løsgængere og skarnsfolk" blev tugtet og straffet med arbejde. På den måde betalte de deres egen forsørgelse i tvangsarbejdshuset, uden at de ødelagde det for de 'rigtige' fattige.

Det var opgaven. At sørge for, at der blev iværksat et landsdækkende system, der sikrede forsørgelsen af dem, der var uarbejdsdygtige og fattige, mens arbejdsdygtige tiggere og løsgængere, dvs. folk, som

godt kunne arbejde, men ikke var i et tjenesteforhold, skulle tuges og tvinges til arbejde. Det var en enorm opgave. Fattigvæsen, forsørgelse og tiggeri var ikke nyt, men nu skulle det gribes an på en helt ny måde. ”Til Guds ære og de fattiges trøst”, som der stod i instruksen, hvor det også blev understreget, at direktørerne stod til regnskab over for både Gud og kongen. Der var store forventninger til de fem direktører. Med den nye lov i hånden skulle de løse et problem, som i højeste grad var aktuelt her i begyndelsen af 1700-tallet. Forbuddet mod tiggeri skulle på én gang fjerne fattigdommens grimme ansigt fra gaderne og sikre, at myndigheder og borgere hjalp de ’rigtige’ værdige fattige og straffede uværdige, dovne snyltere.

Et gammelt problem

Kongen underskrev den nye fattiglov i de royale gemakker på Rosenborg Slot den 24. september 1708. Indledningsvist begrundede han, hvorfor denne nye lov var nødvendig: Christian 5. (1646-1699) – ”vores elskelige kære hr. fader” – havde i sin regeringstid udstedt adskillige fattiglove for at hjælpe de fattige, afskaffe betleriet og befri folk fra de gener og den uskik, som tiggerne og lediggængerne forårsagede. Sønnen havde imidlertid lagt mærke til, at faderens love ikke var ”kommen til fuldkommenhed”. Frederik 4. havde med egne øjne set, hvordan betleriet dagligt gik ”udi svang” i København, og hvordan landsbyerne var plaget af mange omløbende fattige børn. Betlerne var ikke alene til besvær. De gjorde også folk ”kede og fortrædelige” og dæmpede lysten til at hjælpe. På den måde blev de værdige fattige snydt for de almisser, som de burde have. Desuden vænnede de unge betlere sig til lediggang og dovenskab, hvilket igen førte dem ud i en kriminel løbebane og i den sidste ende til ”skammelig straf og

forsmædelig død”. Der var mange gode grunde til, at landet skulle have en ny fattiglovgivning.

Det var vitterligt et gammelt problem, som Frederik 4. søgte at løse med den nye lov. Tiggeri var gennem mange generationer blevet betragtet som et alvorligt samfundsproblem, og Christian 5. var blot den seneste i en lang række konger, der uden held havde forsøgt at komme ondet til livs. Allerede i senmiddelalderen begyndte man mange steder i Europa at skelne mellem værdige, der var værdige til at få hjælp, og fattige, som af forskellige grunde var uværdige til at få almisse. Generelt betragtede man syge, gamle og børn, der var for svage til selv at arbejde for føden, som *værdige* fattige, mens de arbejdsduelige fattige var *uværdige*. Det sidste hang bl.a. sammen med, at arbejde blev opfattet som en kristen pligt, og at arbejdsløshed generelt ikke blev opfattet som en legitim grund til at søge hjælp. Bibelen var ganske klar omkring arbejdspligten, fx sagde apostlen Paulus i sin *Formaning om et arbejdssomt liv*, at ”den, der ikke vil arbejde, skal heller ikke have føden”.

I Danmark slog denne skelnen mellem værdige og uværdige første gang igennem i Christian 2.s Land- og Bylov fra 1522. Kongen havde erfaret, at mange af dem, der vandrede omkring og tiggede, var stærke og arbejdsføre mænd, kvinder, drenge og piger. Altså mennesker, der burde kunne forsørge sig selv ved ærligt arbejde og slet ikke havde brug for at tigge. Denne uskik blev nu forbudt. Arbejdsføre folk, der ikke arbejdede for føden, men blev ved med at tigge, ville for fremtiden blive bortvist fra sognet. Omvendt skulle lokalmyndighederne sikre, at ”vanføre” og syge fattige, som var uarbejdsdygtige, blev udstyret med et tiggertegn, der gav den pågældende fattige ret til at tigge. Tiggertegnet var typisk en læderlap eller et metalskilt, fx med billede

af det lokale byvåben. Dette mærke skulle bæres på tøjet som synligt bevis på, at der her var tale om et menneske, der vitterligt havde brug for almisse. Da der kun var få andre muligheder for at få hjælp, var tiggertegnet – retten til at tigge – det nærmeste, man kom en offentlig forsorg. Resten afhæng af den fattiges evne til at trygle og medmenneskenes villighed til at give.

I begyndelsen af 1500-tallet havde de fattige allerede spillet en væsentlig rolle i gudsdyrkelsen i århundreder. Uddeling af almisser til de fattige blev opfattet som en god og gudfrygtig gerning, som Gud belønnede med nåde i livet og hinsides. Ifølge den katolske afladstankegang kunne almisser forkorte tiden i skærsilden, og hvem kunne ikke tænke sig det? Reformationen i 1536 indvarslede et opgør med forestillingen om, at man kunne købe aflad for sine synder. Men det betød ikke, at de fattige mistede deres religiøse betydning. For de lutherske teologer understregede, at det fortsat var en kristen pligt at hjælpe de nødlidende. Man kunne bare ikke længe sikre sig Guds nåde til gengæld for almisserne. Officielt var almissefunktion forandret, men i praksis levede mange af de gamle forestillinger videre.

Christian 2.s lov fra 1522 fik ikke den store praktiske betydning, for alle kongens love blev ophævet ved kongens fald året efter. Men idéen om, at der både var værdige og uværdige fattige, og med dét både lovligt og ulovligt tiggeri, var kommet for at blive, og det blev et bærende princip i 1500- og 1600-tallets danske fattiglovgivning. Martin Luther (1483-1546) havde ellers talt for tiggeriets totale afskaffelse, men i lovene fra årene efter reformationen var tonen knap så skarp. Der var nemlig ikke noget at sætte i stedet. I praksis var det kun muligt at forsørge en meget lille andel af de fattige på de

få og små hospitaler, i praksis en slags fattighuse, der ofte var oprettet i de tidligere klostre. Derfor bestemte man, at de fleste værdige fattige skulle gives et tiggertegn og dermed have lov til at vandre omkring og tigge. De måtte dog kun tigge der, hvor de var født eller havde hjemme. Man skelnede altså ikke blot mellem værdige og uværdige, men også mellem fremmede og hjemmehørende tiggere. Tiggertegnet gav kun ret til at tigge i en konkret by eller sogn. Den, der tiggede uden det korrekte, lokale tiggertegn, skulle derimod arbejde og ellers bortvises.

Meget tyder på, at myndighederne havde store problemer med at gennemføre lovene i praksis. Hverken magt eller resurser stod mål med fattigdomsproblemet, der syntes at stige kraftigt i 1500- og 1600-tallet. Det kom bl.a. til udtryk i fattiglovenes bestemmelser og repressalier, som blev gentaget og skærpet den ene gang efter den anden. Eksempelvis blev der svindlet med tiggertegnene, hvorfor myndighederne i 1587 fandt det nødvendigt at indskærpe, at det var strafbart at bruge andres eller falske tiggertegn.

I byerne blev der også oprettet et slags fattigpolitik i form af såkaldte stodderkonger, som var tiggere, der blev sat til at holde styr på deres lokale 'kolleger'. De havde bl.a. til opgave at jage fremmede tiggere ud af byen, eventuelt med piskan over nakken. Heller ikke oprettelsen af en egentlig offentlig fattigforsorg – i København i 1549 – afhjalp de mange fattige og tiggere. Problemet var og vedblev at være finansieringen, der byggede på frivillige donationer, arv, legater og forskellige afgifter. Der var simpelthen ikke nok penge i kassen.

Tvunget i aktivering

De skulle arbejde, skulle de. Fra midten af 1500-tallet greb myndighederne til et nyt magtmiddel, der

Kvinde med korsformet tiggertegn på brystet. Mærket havde hun fået tildelt af fattigvæsenet. Det viste, at hun var værdigt trængende og havde ret til at gå omkring og betle inden for sognets grænser. Denne ordning, hvor de fattige selv skulle tigge sig til deres fattighjælp, var almindelig frem til 1708. Sandstensfigur fra Bursø Hospital på Lolland, der blev opført i 1703.

|| Nationalmuseet

på smarteste vis skulle løse problemet med de arbejdskraft-tiggere. Tiggere og løsgængere blev under tvang sendt til det store orlogsværft midt i København, Bremerholm, eller andre militære anlæg for – i lænker – at udføre slavelignende tvangsarbejde for staten. Det var prisen for at drive omkring og tigge, når man ellers var i stand til at arbejde. Staten havde brug for arbejdskraft, og hvad var mere oplagt end at udnytte den resurse, som tiggerne udgjorde. På den måde slog man to fluer med et smæk.

Tvangssystemet blev yderligere udbygget, da Christian 4. (1577-1648) i 1605 oprettede Tugthuset i København, bedre kendt som Børnehuset. Her blev forældreløse børn, løsgængere og arbejdsduelige tiggere sat til at producere klæder til hæren. Tanken var, at de indsatte på en og samme tid var afskåret fra at tigge, gjorde nytte for samfundet og lærte et håndværk. Men dertil kom kongens drøm om at gøre riget selvforsynende med tekstiler – noget, man ellers importerede – og dét ved hjælp af gratis arbejdskraft. Ifølge den fremherskende merkantilistiske tankegang kunne statens økonomi styrkes gennem en større indenlandsk produktion, ligesom konkurrencen fra udenlandske produkter kunne mindskes ved hjælp af told på import og monopoler eller privilegier til danske virksomheder. Christian 4.s eventyr skulle dog snart vise sig at være for godt til at være sandt. Tiggerne var dårlig og upålidelig arbejdskraft, og kvaliteten af arbejdet var ringe. Ikke desto mindre var arbejde som middel til opdragelse og afstraffelse af de uværdige tiggere kommet for at blive.

I 1631 tog Christian 4. endnu et skridt i kampen mod tiggerne, da han forsøgte at forbyde betleri i København. Loven foregreb således det store forbud fra 1708, men blev i øvrigt ikke håndhævet og var heller ikke levedygtig, for allerede i nye fattiglove

fra 1643 og 1650 understregede man, at de fattige fortsat havde lov til at betle, når blot de havde tiggertegn. I 1649 blev Børnehuset nedlagt på grund af sin dårlige økonomi, men allerede i 1662 genopstod institutionen som svar på problemet med uværdige tiggere, forældreløse børn og småkriminelle. Det var en mærkelig blanding af fængsel, forbedringshus, fattiginstitution, arbejdsanstalt, børnehjem og læreplads, hvor de indsatte på en og samme tid skulle lære, arbejde, straffes og gøres til nyttige, gudfrygtige samfundsborgere.

Det var imidlertid ikke kun tiggerne i Børnehuset, der skulle arbejde. I Danske Lov fra 1683 bestemte Christian 5., at alle de fattige, der boede på hospitalerne, også skulle arbejde efter evne. Noget af fortjenesten ved deres arbejde kunne komme fattigvæsenet til gode, men en del skulle uddeles til fattiglemmerne for at opmuntre til flid. Samme år udstedte kongen endnu en forordning, der skulle regulere tiggeriet. Her blev det igen understreget, at arbejdsduelige tiggere skulle anvises arbejde af myndighederne, således at de kom væk fra deres ulovlige – og ugudelige – levned som betlere. Planen var, at der skulle oprettes manufakturhuse over hele landet, hvor de arbejdsføre tiggere kunne lære et håndværk, så de kunne ernære sig ved ærligt arbejde. Men indtil sådanne huse fandtes, stod det enhver frit for at pågribe de uværdige og sætte dem i arbejde hos sig selv og ellers sende dem til Børnehuset, der så skulle sørge for arbejde og oplæring.

Det gennemgående problem med alt dette var bare, at det ikke rigtig lod sig gennemføre. Jo, en del uværdige betlere blev faktisk indfanget og sendt til Børnehuset, men lige så mange, eller snarere mange flere, gik fortsat omkring og tiggede på gader og veje uden tilladelse. Lige så hurtigt som man fik nogle fjernet, kom der nye til. I København var forhold-

dene utålelige, og derfor bestemte Christian 5. sig for igen at forbyde alt tiggeri i byens gader i 1698. Forordningen omhandlede imidlertid primært de fattigforstandere, der skulle forestå fattigvæsenet, og hvordan disse embedsmænd skulle indsamle donationer fra byens borgere. Derimod blev forbuddet først annonceret i den sidste af lovens 19 paragraffer, og man havde slet ikke gjort sig den ulejlighed at definere, hvem de værdige og uværdige fattige egentlig var. Meget tyder også på, at de københavnske fattigmyndigheder fandt det vanskeligt at føre loven ud i livet. Der var stadig plads til forbedringer.

Det følgende år døde Christian 5., og den blot 28-årige Frederik 4. blev konge. Han kastede sig straks over regeringsarbejdet. Til forskel fra mange af enevældens andre konger ønskede han ikke blot at være en kranskekagefigur, men ville også være en aktiv deltager i rigets lovgivning og administration. Selv om kampen mod de uværdige tiggere efterhånden var ved at være en gammel historie, var problemet på ingen måder løst, og få år efter den unge konge var kommet på tronen, satte han og hans håndgangne mænd sig for at løse tiggerproblemet en gang for alle. Nu måtte det være slut.

Menneskelig ukrudtsbekæmpelse

Omkring 1700 blev man konfronteret med en udbredt og allestedsnærværende fattigdom, uanset hvor man gik. Tiggerne flokkedes overalt, ikke mindst i København, der var rigets økonomiske og administrative centrum og den absolut største by i Danmark-Norge. Byens store og til dels velhavende befolkning udgjorde nemlig et fantastisk potentiale for alle, der var på jagt efter almisser. København var fuld af muligheder og sugede mennesker til sig. Rige, fattige, farende svende, rejsende, handlende, lykkeriddere. Og tiggere.

I slutningen af juni 1705 var Københavns gader endnu en gang hjemsogt af store tiggerskarer. De var kommet til hovedstaden fra Sjælland og Skåne i forbindelse med den årlige kildedag ved Sankt Hans helligkilde uden for byens Østerport. Markeder, religiøse og royale fester samt andre store offentlige begivenheder med mange deltagere tiltrak altid mange tiggere. Her var chancen for at tiltuske sig en gavmild almisse endnu større end til hverdag, for på mærkedage og ikke mindst på helligdage sad pengene ofte lidt løsere på folk.

De fremmede tiggere, hvoraf en del var krøblinger, huserede i byens gader og vækkede afsky – ikke medlidende – blandt en del af byens pæne borgere. For dem var tiggerne et uønsket element. Men ikke nok med det: For politiet var de fremmede tiggere at betragte som kriminelle forbrydere, og snart gik ordensmagten i gang med at jage, indfange og deportere dem. Nogle blev sejlet tilbage til Skåne, mens andre blev spærret inde i Børnehuset og Pesthuset – en anden uhyggelig og fængselslignende fattiginstitution, der ligesom Børnehuset bl.a. tog sig af indespærringen af fattige ubudne gæster. Adskillige af tiggerne havde dog held til at gemme sig hos venner og medlidende i byen, for tiggerne havde både venner og fjender inden for voldene, og nu afventede de, at politijagten sluttede og faren drev over.

I København var den berømte astronom Ole Rømer (1644-1710) for nylig blevet udnævnt til politimester. Han skulle sikre, at de mange fattiglove blev håndhævet og tiggerne indfanget. Politiet, der var en ganske ny myndighed, skulle generelt sørge for orden i byen og tog sig endnu ikke meget af grovere kriminalitet som tyveri, vold og mord. Ordensmagten skulle derimod sørge for, at gaderne var rene, at folk ikke drak om natten og på helligdagene, at der

To tvangsarbejdere slider med at raspe farvetræ til pigment, mens en anden bliver afstraffet med riset. Kobberstikket af Melchior Fokkens (ca. 1620-?) viser rasphuset i Amsterdam, som det så ud i 1662. Man opdragede og straffede tiggere i lignende anstalter mange steder i datidens Europa.

|| [Wikimedia Commons](#)

var varer til rimelige priser på byens markeder, at byens vandforsyning fungerede, og meget, meget andet. En ren, pæn og velfungerende by var politiets vigtigste mål.

Her i 1705 var Ole Rømer allerede i fuld gang med at løse alle disse opgaver, og han briefede hyppigt den nidkære Frederik 4. om arbejdet med at sætte skik på København. I en rapport fra august kunne Rømer glædestrålende fortælle kongen, at arbejdet med at rense søerne for slam og rørgræs – et arbejde, der skulle sikre byens vandforsyning – var ved at være færdigt, og fortsatte med en opdatering på tiggerproblemerne fra tidligere på sommeren:

”Det er snart på Københavns gader med betlere, som i vore søer med rørene; begge er nogenledes

rensede [...], men [det] befrygtes, at begge har rødder nok tilbage at komme frem for en dag med tiden, om der ej kontinuieres med dem at hade [dvs. holde nede] og udrydde”.

Tiggerne var med andre ord ikke anderledes end det vildtvoksende rørgræs og andre onder, som kongen havde sat Rømer til at udrydde. De skulle ligesom gadeskarn, ukrudt, uorden og søernes rørgræs og bundslam fjernes eller i det mindste begrænses så meget som muligt. Kongen ønskede en residensstad, der fremstod smuk og velfungerende, og som var en enevældig monark værdig. Men hvad nyttede det at forskønne byen med smukke huse, slotte, tårne og spir, hvis gaderne vrimlede med pjaltede, klynkende tiggere? Tiggerne var som græs mellem fliserne, som ukrudt i rosenbedet, som rotter i rendestenen. De tog glansen af hovedstaden.

Derfor sluttede Rømer sin afrapportering med at spørge kongen om hjælp til at løse tiggerproblemet. Noget drastisk måtte gøres, hvis det én gang for alle skulle lykkes at få revet ondet op med rode.

**Tigger med træben
skildret af den
nederlandske mester
Rembrandt van
Rijn (1606-1669).
Fattigdom og tiggeri
var ikke et særskilt
dansk fænomen. I
århundreder mødte
man tiggerne overalt
i Europa og for den
sags skyld resten af
verden. Staklerne var
det synlige bevis på den
ulighed, der herskede
i samfundet. Radering,
ca. 1628-1631.
|| Statens Museum for
Kunst/open.smk.dk/
public domain**